

КӘСІП ИЕЛЕРІ АТАУЛАРЫН КЕЗЕҢДЕРГЕ БӨЛІП ҚАРАСТЫРУ ЖАЙЫНДА

Қазақ терминологиясы мүмкіндігінше ұлттық негізде құрылуы тиіс. Жағандану үрдісіне жұтылып бара жатқан ұрпаққа қазақ ұлтының қоғамдық-саяси, рухани-мәдени өмірінің ерекшелік-тері ретінде танылатын терминдердің табиғатын танып білудің маңызы ерекше.

Тілдің ұлттық сипатта қалыптасуы тілдегі өзгерістермен байланысты екендігі баршаға мәлім. Тілдегі өзгерістер сөз мағынасының, құрылымының, қызметінің өзгеруімен сипатталады. Сөз мағынасының өзгеруі мен жаңа аталымдардың пайда болу себептерін тіл мамандары екі факторға негіздеп қарастырады: бірінші – экстралингвистикалық фактор, бұл фактор қоғамда, саяси, мәдени т.б. өзгерістерге байланысты жаңа атаулар мен сөздердің қалыптасуына әсер етеді. Екінші фактор – лингвистикалық деп аталады, яғни тілдегі бұрыннан бар

сөздер мен атаулардың уақыт өте мағынасы өзгеріп басқа қызметте жұмсалуды болып табылады.

Аталған екі факторға байланысты қазақ терминологиясында екі бағыттағы терминдердің қолданысқа ену белгілерін байқауға болады. Белгілі бір ұлттың қоғамдық-саяси, мәдени өмірінде болып жатқан өзгерістердің барлығы оның тілінде көрініс табады. Тілдің даму тарихын халық өмірінде болған өзгерістермен байланыстырып қарау қазіргі тіл білімінің негізгі зерттеу ұстанымы болып табылады. Сол себепті біз терминжасамды, оның ішінде кәсіп иелерінің атауларын қоғам өміріндегі өзгерістермен тікелей байланысты қарастырамыз.

Осы мәселе жөнінде академик Ө. Айтбайұлы былай деп жазады: «Қоғам өміріндегі өзара қарым-қатынастың ең басты құралы болып саналатын тілді әлеумет әрдайым өте жоғары бағалап, оның өзгеріс,

өрістерін жігі қадағалап отырады. Тіл қоғамдық құбылыстың бірі ретінде сол қоғам тіршілігін айнаға түсіргендей өрнектейді.

Қоғам қашан да қозғалысқа, өзгеріске, дамуға бейім тұрады. Осыған орай тіл де дамиды. ... Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткіштерінің бірі оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады. Тілдің қоғамдық қызметі арта түсті, дамыды деп ауыз толтырып айтарлықтай дәрежеге жетсек, осыны айтқызытын алдымен терминологиялық лексика» [1, 8]. Осының ішінен кәсіп иелерінің атауларын құрайтын лексиканы ерекше атауға болады. Терминдік сипат алған бұл атаулар мен сөз тіркестері ұлт өмірі және қоғамның тарихи кезеңдерімен тікелей байланысты тілдік фактілер болып табылады. Яғни, бұл да қоғам дамуының заңдылығына сәйкес туған лексика. Терминологиялық лексиканың бұл қабатының дамуында өзіндік ерекшелік бар. Әдетте термин сөздердің пайда

болуын ғылым мен техника дамуымен байланыстырады. Біздіңше кәсіп иелерінің атауларына байланысты зерттеуге бұл түсінікті дәлел ретінде қабылдауға келмейді. Себебі, жалпы кәсіп дегеніміз нені білдіреді деген сұраққа жауап беретін болсақ, онда кәсіп дегеніміз – «1. Тіршілік әрекеті, мамандық. 2. ауыс. жұмыс, еңбек» болып табылады. [2, 292]. Демек, жалпы лексиканың ең өнімді де өрісті саласы болып табылатын бұл атаулардың дамуын әлдеқайда ертеден тіпті қазақ халқының ұлт болып, этнос болып қалыптасқан кезеңінен бастап қарастырған жөн. Бұған, әсіресе ауылшаруашылық құрал-саймандарына, үй іші жабдықтарына, зергерлік, әскери-әкімшілікке т.б. байланысты көптеген сөздер мен атаулар сол кездері-ақ тілімізге енгені дәлел болады.

Сондықтан да біздің зерттеуіміздің негізгі дереккөздеріне ең алдымен лингвистикалық деректемелерді жатқызамыз. Мәселен лингвистикалық энциклопедиялық сөздіктер, анықтамалықтар мен ғылыми-көпшілік әдебиеттер, мерзімді басылымдар және көркем әдебиет туындылары. Ал лингвистикалық емес деректерге біз тарихи дерекнамаларды, ғылыми зерттеулер мен өндірістік құжаттамаларды жатқызамыз.

Ендігі бір үлкен мәселе бұл атауларды кезеңдерге бөліп қарастыру мәселесі болып табылады. Қазақ терминжасам ісін кезеңдерге бөліп зерттеу мәселесін академик Ө.Айтбайұлы бес кезеңге бөліп қарастырады:

1) бірінші кезең XX ғасырдың 10-жылдары мен 30-жылдардың екінші жартысындағы аралықты кам-

тиды (А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Х. Досмұхамедұлы);

2) екінші кезең 30–40 жылдарды қамтиды. (Бұл кезеңнің басты белгісі – интернационалдық терминдер мен орыс атауларын тілімізге түпнұсқадағы пішінін бұзбай, сол қалпында қабылдау болып табылады);

3) үшінші кезең ретінде 40–50-жылдар аралығын атауға болады (бұл жылдардың ұлттық лексиканы дамытуға қосқан үлесі шамалы);

4) төртінші кезең 50–70-жылдар аралығының үлесіне тиесілі (сол кездегі баспасөз материалдарынан көптеген интертерминдердің қазақша баламалары жасалып, орыс сөздерінің қазақша сөйлей бастағанын байқауға болады);

5) бесінші кезеңге 70 және 90-жылдардың екінші жартысына дейінгі аралықты жатқызуға болады (алғашқысы – тоқырау жылдары, екіншісі – қайта құру, үшіншісі – Кеңес одағының құлап, Тәуелсіз мемлекеттер достастығының пайда болған заманға сәйкес туындаған тіл қозғалысы) [Сонда, 65-66].

Әрине, бұл көрсетіліп отырған кезеңдер жалпы қазақ тілінде термин туралы ғылыми ой-пікірдің қалыптасуымен байланыстырылып отыр. Біз зерттеу материалымыздың ерекшелігіне сәйкес бұл атауларды кезеңдерге бөліп қарастыруды қазақ әдеби тілінің қалыптасу мәселесін де ескеруді жөн көрдік. Алайда, қазақ әдеби тілінің қалыптасуының кезеңдерге бөліп зерттеу ісі өткен ғасырдың бірінші жартысынан басталғанымен, бұл мәселе жөнінде қалыптасқан пікір әр алуан. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу мәселесін ғалым Н.Т. Сауранбаев үш кезеңге бөліп қарастырады: бірінші кезең – XIX ғасырдың екінші жартысына дейін; екінші кезең – XIX ғасырдың екінші жартысынан Қазан төңкерісіне дейін; үшінші кезең – Қазан төңкерісінен қазірге дейін [3, 17].

Қазақ әдеби тілінің мәселелерін арнайы зерттеген ғалым Ғ.Ғ. Мұсабаев бұл мәселеде мынадай пікір ұсынады: 1) Абайға дейін; 2) Абайдан Қазан төңкерісіне дейінгі аралық; 3) Қазаннан кейінгі кезең [4].

Ал, М. Балақаевтың пікірі бойынша, қазақ әдеби тілінің қалыптасу кезеңін қазақ жазуының пайда болу уақытымен байланыстыру қажет [5, 14].

Біздің зерттеуімізде кәсіп иелерінің атауларын кезеңдерге бөліп қарастыруда тілдік критерийлермен қатар әлеуметтік критерийлерді де мойындауымыз қажет. Сол себепті зерттеу материалды біз үш кезеңге бөліп қарастырамыз.

Бірінші кезеңді жалпы еңбекті ұйымдастыру шаруаларымен, өнімді істеп шығарушы, жасаушы, тұтынушының тапсырысы бойынша өндіру, жасау

қызметтерінен бастап оны сатып, тарату іс шараларымен байланыстырамыз. Бұл кезең XX ғасырдың 30-жылдарына дейінгі аралықты қамтиды. Бұл осы аралықта сөз алмасу процесі мен тілаларлық қатынастың дамығанын байқауға болады. Бұл кезеңде қалыптасқан атаулардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси және түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске қол өнеріне қатысты термин сөздер болып келеді. Бұл тұста қазақ елі түгелімен Ресейге қосылып біткен болатын. Яғни, капитализмнің дамуы орыс және қазақ халықтарының арасындағы ақша айналымы, мәдени байланыс, сауда-саттық жұмысы екі ел арасындағы қарым-қатынасты күшейтті. Соның нәтижесінде бұл кезеңде қазақ тіліне жаңа сөздер ене бастады. Осы кезеңде игерілген сөздердің біразын көркем шығармалардан да кездестіруге болады (Абай, Жамбыл, С.Көбеевтің туындылары). Мысалы, *болыс, старшина, поштабай, майор, губернатор* және т.б.

Термин ғылым мен техниканың тілі екенін ескерсек, қазақ топырағында ғылыми ой-пікірдің өрбуін зерттеушілер XIX ғасырдың екінші жартысынан бастайды. Ғылым туралы тұңғыш деректер мен ғылыми мақалалар алғашқы қазақ газеттері «Түркістан уалаятының газеті» (1870–1882) мен «Дала уалаятының газеті» (1888–1902) беттерінде жарияланған.

Профессор Б.Әбілқасымовтың «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» атты еңбегінде: «...бұл газеттердегі ғылыми мақалалардың көбі сол кездегі ғылыми экспедиция материалдары, солардың жұмысы туралы есеп не солар жайында хабар болып келеді. Сонымен бірге тіл, әдебиет, тарих этнографияға қатысты мақалалар да жарияланып отырған. Бұларда кездесетін ғылыми ұғымдарды газет қазақ ұғымында бұрыннан бар сөздер арқылы түсіндірмек жолымен аударып беруге тырысқан, кей кездерде сол терминдік мағынадағы орыс сөздерінің өзін қалдырып та отырған» [6, 19-20], – дейді.

Ал қазақ сөзінің нағыз терминдік қызметте жұмсалуды «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінен бастау алады. Бұл басылымдардың қазақ терминологиясы қалыптасуындағы маңызы жөнінде академик Ө.Айтбайұлы былай деп жазады: «... «Айқап» журналы қазақтың жазба әдеби тілін, оның жақсы дәстүрлерін әрі қарай дамытуда, жалпыхалықтық тілдің кейбір стильдік тармақтарын қалыптастыруда, оның терминологиялық лексикасын жасауда орасан зор қызмет атқарды. ... Жалпы «Қазақ» газетінің тіліміздің терминдену сапасы мен сөзжасам процесіндегі жаңалықтары ұшан теңіз. Бұл газет сол кездегі басқа басылымдардың қай-қайсысынан болса да сауаттылық жағынан әлдеқайда

жоғары деңгейде. Әсіресе қазақ тілінің негізгі байлығын, ішкі өз мүмкіншілігін іске жаратуда теңдесі жоқ үлгілерін туғызған. Сонымен бірге өзіндік қорымыздың көзін ашуы әлденеше ғылыми түйін жасауға мүмкіндік береді» [сонда, 76-99].

Сонымен бірге бұл кезең – терминжасам процесінің бастапқы кезеңі болуымен де терминология тарихында айрықша орын алады. Сол тұста терминжасамда, негізінен тіліміздің бар байлығын сарқа пайдалану бағыты, терминдерді қазақиландыру бағыты басым болды. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов тәрізді тұлғалардың ықпалы зор болғаны белгілі. Екінші кезеңге XX ғасырдың 30-жылы 90-жылдарға дейінгі аралықты жатқызуға болады. Бұл кезеңнің басты белгісі – интернационалдық терминдер мен орыс атауларын тілімізге түпнұсқадағы пішінін бұзбай, сол қалпында қабылдау болды. Қазақ тілінің сөздік құрамында ең бір бай, әрі күрделі қабатты орыс тілінен енген кірме сөздер мен сол арқылы келген халықаралық терминдер құрағандықтан қазақ тіл білімінде орыс тілінен енген сөздерді кезеңге бөліп қарастыру дәстүрі қалыптасты. Мысалы, Ғ.Мұсабаев өзінің «Современный казахский язык» деп аталатын еңбегінде бұл сөздерді үш кезеңге бөліп қарастырады:

1) Бірінші кезең XVII ғасырға дейінгі дәуірді қамтиды. Бұл орыс халқымен қазақтардың әлі тығыз араласа қоймаған, шаруашылық-экономикалық байланыстың енді орныға бастаған кезі;

2) Екінші кезең XVII ғасыр мен XIX ғасырдың екінші жартысындағы аралықты қамтиды. Бұл тілаларлық қатынас аударушылармен арадағы қатынасқа орай дамыған кезең;

3) Үшінші кезең XIX ғасырдың екінші жартысынан басталып, қазан төңкерісіне дейінгі аралықты білдіреді. Бұл аралықта қазақ елі түгелімен Ресейге қосылып біткен уақытты қамтиды [сонда, 27].

Осы кезеңде жүргізілген терминологиялық жұмыстар жайында профессор Ш.Құрманбайұлы мынадай тұжырым келтіреді: «Тілаларлық біріздендіру жұмыстарын дәлелдерді жүргізуде КСРО халықтарының ортақ тілі орыс тілін үлгі етіп алу ұсынылды. Мәскеудегі КНТТ (Комитет научно-технической терминологии) Одақ көлеміндегі терминологиялық жұмыстарды үйлестіріп отырған басты мемлекеттік орган әрі ғылыми мекеме ретінде кеңес халқына ортақ терминологиялық қордың (общесоветский терминологический фонд) орыс тілі негізінде қалыптасуына үлкен ықпал етті» [7, 30].

Дегенмен бұл кезде газет, журналдарда қазақ мәдениетінің мәселелері көтеріліп, орфография, орфоэпия салаларына көңіл бөліне бастайды. Сол кездің өзінде баспасөз материалдарынан көптеген

интернационалдық терминдердің қазақша баламалары жасалып, орыс сөздерінің қазақша нұсқалары қолданысқа ене бастағанын байқауға болады.

Үшінші кезеңге XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап осы уақытқа дейінгі аралықты жатқызамыз. Бұл кезеңнің қазақ елінің тәуелсіздік алып, қазақ елінің мемлекеттік мәртебені иеленіп, ол Тіл туралы Заң мен конституцияда заңдастырылуына орай мемлекеттік тілімізге, оның ішінде қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуына жасаған ықпалы ұшан теңіз.

Қазақ терминінің тілдік табиғаты, әсіресе, қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық негіздері, тарихы мен даму жолдары терминолог ғалымдар Ө.Айтбайұлының, Б.Қалиевтің, Ш.Құрманбайұлының, Ш.Біләловтің т.б. еңбектерінде жан-жақты ба-яндалады.

Қазіргі кезде терминология мәселесі тіл білімі ғылымында ғана емес, жалпы баспасөз және ақпарат беттерінде ең көкейкесті тақырыпқа айналып, ұлттық терминологиялық қор жасау қажеттілігінен туындайды. «Тіл – ғылым, білімнің, техниканың, яғни барлық арнаулы салалардағы қызметін мүлтіксіз атқару үшін оның сол салалардағы кәсіптік қатынасымды қамтамасыз ете алатындай біріздендірілген, жүйеленген, ретке келтірілген ұлттық терминологиялық қоры жасалуы керек» [8, 3].

Тілде жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуы ғылым мен техника саласындағы өзгерістермен, жаңалықтармен тығыз байланысты. Осы тұрғыда жиырма бірінші ғасыр ғылым мен техниканың ең жоғары дамыған кезеңі, яғни нағыз терминологияның шарықтау ғасыры болып табылады. Бүгінде терминология мәселесін зерттеудің өзектілігін академик Ө.Қайдаров мынадай себептермен түсіндіреді: «Бірінші себеп – әрбір өркениетті ел ғылыми-техникалық прогрестің айнасы іспетті терминологияның тап-тұйнақтай сындарлы болуына ерекше мән беріп, заман талабына сәйкес октын-октын оның бағыт-бағдарларын анықтап, үрдісін байқап, ширатып шынықтырып отыруға тиіс, біз де енді сондай ел санатына жатамыз. Екінші себеп – қазақ әдеби жазба тілі – мемлекеттік тілдің негізі болса, терминология мен ғылым тілі – оның жон арқасы, бүкіл рухани-мәдени өміріміздегі жаңалықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс, сондықтан да мемлекеттік әдеби тіліміздің бүгінгі күйі мен ертеңгі жағдайы терминологияның реттілігімен, жүйелілігімен, тұрақтылығымен және қолданыс аясының кеңдігімен өлшенеді» [9,3].

Қоғамдағы өзгерістер, саяси-әлеуметтік және

экономикалық қатынастардың жаңа күйге ауысуы тіршілігімізге жаңалықтар енгізіп, тілімізде жаңа терминдер мен атаулардың пайда болуына әсер етеді. Қазақ терминжасам ісі ұлт тілі негізінде жүргізіліп, тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерді терминдер шығармашылығында кеңінен пайдалану үрдісі байқалады. Сонымен бірге дайын сөзжасамдық үлгілерге де арқа сүйей отырып, өзіндік жаңа формалар мен терминдік парадигмалардың пайда болуын атауға болады. Терминологиялық лексиканың осындай өзгерістерге ең бір толы саласы кәсіп иелері атаулары болып табылады. Осы саладағы болып жатқан өзге-рістерді дер кезінде есепке алып, ескеріп отыру, біздің ойымызша, жалпы тіл дамуына, әсіресе терминологиялық процестерге тілдік бақылау жасауға және болашақ терминологиялық атамның даму бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Айтбайұлы Ө.* Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). Алматы: Рауан, 1997. 240 б.
2. Қазақ тілінің сөздігі /жауапты ред. Т.Жанұзақов/ Алматы: Дайк-Прес, 1999. 776 б.
3. *Сауранбаев Н.Т.* К истории казахского литературного языка: Труды III сессии АП КазССР. Алма-Ата, 1949.
4. *Мусабаев Г.Г.* Современный казахский язык: лексика. Алма-Ата, 1969. Ч.1.
5. *Балақаев М.Б.* Қазақ әдеби тілі. ҚазССР Ғылым Академиясы. Алматы, 1987. 269 б.
6. *Әбілқасымов Б.* Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971.
7. *Құрманбайұлы Ш.* Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. 240 б.
8. *Құрманбайұлы Ш.* Мемлекеттік саясат және терминология мәселесі // Егемен Қазақстан, 2003 ж. 30 қыркүйек.
9. *Қайдаров Ө.* Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы: Рауан, 1993. 43 б.